

Штрафні санкції як дієвий механізм забезпечення зобов'язань

№25, 18 липня 2019

Олексій Панов,
адвокат, радник юридичної компанії
RIYAKO&PARTNERS

Головна стаття

Який договір укладати: поставки чи купівлі-продажу?

Компетентна думка

Про деякі питання укладення договорів поставки
Правила ІНКОТЕРМС. Правильне тлумачення та використання
Як здійснювати оптову поставку лікарських засобів
Розмежування договору поставки й договору купівлі-продажу

Актуально

ІНКОТЕРМС-2020: що віщує FOB прийдешній?

Судовий погляд

Штрафні санкції за невиконання зобов'язань: судова практика
Договірна дисципліна у відносинах поставки: практика Верховного Суду за 2019 рік
Штрафні санкції за порушення "податкових" пунктів договору: судова практика
Судова практика вирішення спорів щодо договору поставки
Судова практика вирішення спорів щодо договорів поставки з іноземним контрагентом

Штрафні санкції залишаються дієвим механізмом забезпечення зобов'язань і захисту інтересів сторін господарських договорів, тому дослідження судової практики з цього питання ніколи не втрачає актуальності. Незважаючи на те, що в юриспруденції штрафні санкції є майже повсякденним явищем, на практиці нерідко виникають ситуації, коли можливість та особливості їх застосування в певних випадках викликає неоднозначне розуміння як з боку учасників господарських договорів, так і з боку судів, про що ми й поговоримо в цій статті.

Базове поняття штрафних санкцій у господарських відносинах закладено в Господарському кодексі України (далі – ГК України). Так, відповідно до ст. 230 ГК України штрафними санкціями є господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити в разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання. У ст. 549 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) визначено, що штраф та пеня є окремими формами неустойки.

З огляду на наведену класифікацію в учасників господарських відносин досить часто виникають питання стосовно того, чи правомірно буде передбачити відповідальність сторони за порушення взятого на себе зобов'язання одночасно у формі пені та штрафу. Чи не буде це суперечити змісту ст. 61 Конституції України, згідно з якою ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Слід зауважити, що подібна невизначеність виникла під впливом практики Верховного Суду України (далі – ВСУ), що сформувалася під час розгляду спорів в іншій категорії правовідносин – цивільних справ, пов'язаних зі стягненням заборгованості з фізичних осіб за кредитними договорами.

Так, у постанові від 21.10.2015 р. у справі № 6-2003цс15 ВСУ наголошував, що цивільно-правова відповідальність – це покладення на правопорушника заснованих на законі невиконання правових наслідків, які полягають у позбавленні його певних прав, або в заміні невиконання обов'язку новим, або в приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового. Посилаючись на зміст ст. 549 ЦК України та ст. 61 Конституції України, суд зазначав, що штраф і пеня є одним видом цивільно-правової відповідальності, а тому їх одночасне застосування за одне й те саме порушення (порушення строків виконання грошових зобов'язань за кредитним договором) свідчить про недотримання положень щодо заборони подвійної юридичної відповідальності.

Аналогічну позицію висловив ВСУ в постанові від 11.10.2017 р. під час розгляду справи № 347/1910/15-ц, що також була пов'язана зі стягненням заборгованості за кредитним договором, укладеним між банком і фізичною особою.

Незважаючи на те, що згадані вище справи стосувалися цивільних правовідносин, Вищий господарський суд України (далі – ВГСУ) неодноразово застосовував відповідну правову позицію ВСУ під час розгляду спорів між суб'єктами господарювання в межах господарського судочинства.

У постанові від 15.06.2016 р. у справі № 921/892/15 ВГСУ взагалі вказує на помилковість висновків касаційної скарги, у яких заявник стверджує, ніби правова позиція, висловлена в постанові Верховного Суду України від 21.10.2015 р. у справі № 6-2003цс15, підлягає застосуванню лише для врегулювання цивільних правовідносин за участі фізичної особи. Своєю чергою ВГСУ встановлює, що ця правова позиція ВСУ стосується саме визначення правової природи різних видів неустойки як виду цивільно-правової відповідальності в розрізі конституційної заборони двічі притягати особу до юридичної відповідальності одного виду за аналогічне правопорушення та усунення розбіжностей у застосуванні відповідних норм права. При цьому зауважено, що суди правильно застосували до спірних правовідносин ст. 61 Конституції, яка має найвищу юридичну силу. Отже, суди не порушили ст. 233 ГК України.

Тобто, як можна побачити з наведеної вище практики ВСУ та ВГСУ, тривалий час існувало досить неоднозначне сприйняття правової природи штрафу та пені, які, на думку деяких колегій суддів, не підлягали одночасному стягненню навіть у спорах між суб'єктами господарювання, коли, здавалося б, така можливість прямо передбачена нормами господарського законодавства.

Щодо поточної практики Верховного Суду з цього питання, то станом на сьогодні ВС сформував усталену правову позицію, яка є повною протилежністю наведеним вище висновкам ВСУ та ВГСУ.

Вона полягає в тому, що право встановити в договорі розмір і порядок нарахування штрафу надано сторонам ч. 4 ст. 231 ГК України. Можливість одночасного стягнення пені та штрафу за порушення окремих видів господарських зобов'язань передбачено ч. 2 ст. 231 ГК України. В інших випадках порушення виконання господарських зобов'язань чинним законодавством не встановлено для учасників господарських відносин обмежень передбачити в договорі одночасне стягнення пені та штрафу, що узгоджується зі свободою договору, установленою ст. 627 ЦК України. Як відомо, згідно зі згаданою нормою сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Одночасне стягнення з учасника господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання за договором, штрафу та пені не суперечить ст. 61 Конституції України, оскільки відповідно до ст. 549 ЦК України пеня та штраф є формами неустойки, а відповідно до ст. 230 ГК України – видами штрафних санкцій, тобто не є окремими та самостійними видами юридичної відповідальності. У межах одного виду відповідальності можна застосовувати різний набір санкцій.

Відповідну думку висловлено, для прикладу, у постановках Верховного Суду від 09.02.2018 р. у справі № 911/2813/17, від 22.03.2018 р. у справі № 911/1351/17, від 17.05.2018 р. у справі № 910/6046/16, від 25.05.2018 р. у справі № 922/1720/17, від 08.08.2018 р. у справі № 908/1843/17.

У постанові від 08.08.2018 р. у справі № 908/1843/17 Верховний Суд прямо зазначає, що посилання скажника на правову позицію ВСУ, наведену в постанові від 21.10.2015 р. у справі № 6-2003цс15, колегія суддів відхиляє, оскільки предметом спору в зазначеній справі було стягнення коштів за кредитним договором із фізичної особи, тому правовідносини в цій справі та справі, яку розглядають, не є подібними.

У постанові від 20.06.2018 р. у справі № 911/2314/17 Верховний Суд, надаючи оцінку посиленням скаржника на правові позиції, викладені в постанові ВСУ від 21.10.2015 р. у справі № 6-2003цс15, від 17.10.2017 р. у справі № 347/1910/15-ц, вказує, що їх колегія суддів відхиляє, оскільки цих висновків Верховний Суд України дійшов за результатом розгляду цивільних спорів щодо боржників – фізичних осіб за кредитними договорами, що не є подібними правовідносинами до правовідносин у розглядуваній справі щодо стягнення неустойки за порушення господарського зобов'язання за договором підряду, яке врегульовано ГК України.

Як можна побачити, Верховний Суд у рішеннях віддав перевагу саме нормам господарського законодавства, прямо підкреслюючи неможливість застосування в цьому випадку лише цивільних норм, що покликані врегулювати зовсім інший вид правовідносин. Крім того, дуже важливим є той факт, що Верховний Суд не просто проігнорував, а обґрунтував причини невзяття до уваги протилежної практики ВСУ, усунувши неоднозначність у застосування норм матеріального права з цього питання.

Отже, після тривалого періоду невизначеності Верховний Суд нарешті сформував усталену правову позицію, якою підтримав ту частину рішень ВСУ, що допускала одночасне стягнення пені та штрафу (постанови ВСУ від 09.04.2012 р. у справі № 3-88гс11, від 27.04.2012 р. № 3-24гс12).

Важливо зауважити, що в усіх наведених вище рішеннях Верховного Суду обставини склалися так, що ці дві форми неустойки справді відрізнялися одна від одної та відповідали визначенням штрафу та пені, які передбачено відповідно ч. ч. 2 та 3 ст. 549 ЦК України.

У згаданих справах сторони передбачили, що штраф згідно з укладеним між ними господарським договором вони обчислюють у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання, а пеню – у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання. Проте, як відомо, максимальний розмір пені, що може бути стягнуто внаслідок порушення грошового зобов'язання, обмежено двома обліковими ставками Національного банку України, адже це прямо передбачено ст. 3 Закону України "Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань".

Досить часто учасники господарських відносин не сприймають пеню як єдиний і достатній механізм для належної компенсації втрат, яких може зазнати постраждала сторона через допущене контрагентом порушення умов договору. Тому сторони намагаються обійти законодавче обмеження розміру пені, фактично підмінюючи її тим самим штрафом, процентами річних, процентами за користування чужими грошовими коштами, процентами за користування товарним кредитом тощо.

Суди загалом негативно ставляться до подібних ініціатив учасників господарських відносин, чітко розмежовуючи випадки, коли сторони намагаються використати різний набір санкцій для захисту своїх інтересів і спонукання контрагента до виконання взятих зобов'язань, що не суперечить змісту ст. 61 Конституції України, а коли – підмінити одне поняття іншим, наділяючи різні інститути цивільного права непритаманними їм ознаками.

Щодо цього слушним буде навести думку, висловлену в постанові ВСУ від 08.02.2017 р. у справі № 910/29752/15 та підтриману Верховним Судом у постанові 29.05.2018 р. у справі № 910/23003/16. Так, погоджуючись із твердженнями судів першої та апеляційної інстанцій, суд зазначив, що сама лише назва тієї чи іншої санкції, вжита в тексті договору, практичного значення не має та в такому разі потрібно виходити з мети встановлення в законі відповідальності за порушення зобов'язання у вигляді штрафної санкції – забезпечення належного виконання зобов'язання.

Найбільш відомим рішенням, у якому обґрунтовано недопустимість ототожнення пені з іншими інститутами цивільного права, зокрема з процентами, є постанова ВСУ від 24.12.2013 р. у справі № 3-37гс13. У цій справі сторони господарського договору передбачили пеню за порушення зобов'язання з оплати вартості поставленого товару, яка відповідала визначенню, закріпленому в ч. 3 ст. 549 ЦК України. Поряд із цим сторони встановили, що за невиконання грошових зобов'язань боржник додатково сплачує іншій стороні проценти за користування чужими грошовими коштами в розмірі 0,5 % від вартості невиконаного зобов'язання за кожен день такого прострочення.

ВСУ звернув увагу на те, що проценти є не відповідальністю, а платою за весь час користування грошовими коштами, які своєчасно не сплатив боржник. Суд зазначив, що зі змісту ст. ст. 536, 625, 692 ЦК України випливає таке: договором може бути встановлено лише інший розмір процентів річних, а не інший спосіб їх обчислення. Через це суд дійшов висновку, що за своєю правовою

природою передбачені в досліджуваному договорі проценти насправді відповідають визначенню пені. Оскільки пеню вже було стягнуто з відповідача, суд скасував рішення ВГСУ щодо задоволення вимог про стягнення з відповідача процентів за користування чужими грошовими коштами, застосувавши положення згаданої ст. 61 Конституції України.

Наведені вище висновки ВСУ знаходять своє відображення й у поточній практиці Верховного Суду. Зокрема, в постанові від 10.07.2018 р. у справі № 927/1091/17 Верховний Суд звернув увагу на те, що проценти за користування чужими грошовими коштами, передбачені сторонами поряд із пенею, потрібно нараховувати за кожен день прострочення виконання зобов'язання, тому, зважаючи на спосіб їх обчислення за кожен день прострочення, за своєю правовою природою вони підпадають під визначення пені. Водночас пеню у розмірі подвійної облікової ставки НБУ від вартості непоставленої продукції за кожен день прострочення позивач уже нарахував, що не узгоджується з положеннями ст. 61 Конституції України.

У постанові від 30.10.2018 р. у справі № 917/63/18 Верховний Суд виявив, що під процентами, які сторони передбачили в доповненнях до основного контракту, насправді потрібно розуміти санкцію за неналежне виконання обов'язків за договором. Тому вирішив, що для визначення правомірності, меж та строку нарахування такої санкції необхідно застосувати саме норми законодавства про пеню. Водночас норми, які регулюють відносини, пов'язані з нарахуванням та обчисленням відсотків за користування чужими грошовими коштами чи відсотків річних, до таких санкцій застосовувати не можна.

Слід зауважити, що в згаданих вище рішеннях Верховний Суд відмовляв в одночасному стягненні пені і, зокрема, процентів саме через те, що сторони насправді намагалися ототожнити ці два поняття, наділивши їх непритаманними для них функціями та ознаками. Натомість, якщо стягнення процентів відбувається в загальному порядку, без зміни способу обчислення та нарахування, у встановленому законом порядку відповідно до правової природи та мети існування цього інституту цивільного права, вимоги про одночасне їх стягнення разом із пенею суд задовольняє. За приклад таких рішень можна навести постанови Верховного Суду від 10.09.2018 р. у справі № 908/24/18, від 18.12.2018 р. у справі № 905/130/18, від 18.12.2018 р. у справі № 908/639/18.

З наведеного вище вбачається, що в судовій практиці досі панувала думка про неприпустимість використання інших інститутів цивільного права, зокрема процентів річних, процентів за користування чужими грошовими коштами, процентів за товарним кредитом, як засобу для запровадження сторонами додаткових санкцій – фактично другої пені, межа якої не піддається жодному законодавчому обмеженню.

Водночас 14.05.2019 судова колегія Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду винесла ухвалу у справі № 902/417/18, у якій суд зазначив про необхідність відступити від правової позиції ВСУ, викладеної у згаданих вище постановках від 12.12.2011 р. у справі № 07/238-10 (провадження № 3-132/гс-11), від 24.12.2013 р. у справі № 8/5025/1402/12 (провадження № 3-37гс13), від 01.07.2014 р. у справі № 5010/1575/2012-20/83 (провадження № 3-32гс14), від 01.07.2014 р. у справі № 11/5026/1925/2012 (провадження № 3-32гс14), через що вказав на необхідність передання справи на розгляд Великої Палати Верховного Суду.

У цій справі суди першої та апеляційної інстанцій відмовили позивачу в задоволенні вимоги про стягнення з відповідача процентів річних за господарським договором, оскільки вирішили, що відповідні проценти за своєю правовою природою тотожні пені, яку, своєю чергою, не можна стягувати двічі з огляду на зміст тієї ж ст. 61 Конституції України та ст. ст. 536, 549, 625 ЦК України.

Ухвалою від 04.06.2019 р. Велика Палата прийняла та призначила цю справу до розгляду на 18.09.2019, тож уже у вересні цього року нас цілком можуть очікувати суттєві зміни судової практики з цього питання.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що суди з повагою та розумінням ставляться до принципів свободи договору, закріплених, зокрема, ст. ст. 6, 11, 627 ЦК України, дозволяють учасникам господарських відносин використовувати широкий набір штрафних санкцій та комбінувати їх на власний розсуд і сприяючи таким чином захисту інтересів сторін договору.

Водночас суди рішуче протидіють намаганням учасників господарських відносин ототожнити різні за змістом штрафні санкції як між собою, так і з іншими інститутами цивільного права,

наголошуючи на тому, що в таких випадках справді відбувається подвійне притягнення особи до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Проте, як уже було зазначено, багато що залежить від остаточного вирішення в справі № **902/417/18**. Велика Палата Верховного Суду повинна поставити крапку в цьому питанні: підтримати практику, яку тривалий час створював Верховний Суд України, чи сформулювати протилежну правову позицію, яка буде обов'язковою для врахування судами України.

© ТОВ "ІАЦ "ЛІГА", ТОВ "ЛІГА ЗАКОН", 2019

У разі цитування або іншого використання матеріалів, розміщених у цьому продукті ЛІГА:ЗАКОН, посилання на ЛІГА:ЗАКОН обов'язкове. Повне або часткове відтворення чи тиражування будь-яким способом цих матеріалів без письмового дозволу ТОВ "ЛІГА ЗАКОН" заборонено.

© ТОВ "Інформаційно-аналітичний центр "ЛІГА", 2019

© ТОВ "ЛІГА ЗАКОН", 2019